

Catalunya i les migracions estrangeres: una aproximació des de l'antropologia social

Joan J. Pujadas
Universitat Rovira i Virgili
Arxiu d'Etnografia de Catalunya
Tarragona

L'article tracta un nou objecte de recerca en el camp de l'antropologia social a Catalunya, les migracions estrangeres. Centra el seu discurs en tres aspectes: la caracterització de les migracions com a problema social, els diferents discursos sobre elles i finalitza amb una revisió bibliogràfica sobre el tema.

This article addresses attention a new object of research for Social Anthropology in Catalonia: foreign migration. It focuses on three aspects: the characterization of immigration as a social problem, the different discourses on it, and the bibliographical coverage of the subject.

Quan els responsables de la *Revista d'Etnologia de Catalunya* em van convidar a preparar un article i una bibliografia sobre la qüestió de les migracions estrangeres a Catalunya, gairebé simultàniament a la celebració del Congrés sobre Migracions Estrangeres i Diversitat Cultural, organitzat pel Grup d'Antropologia Urbana de l'Institut Català d'Antropologia, vaig pensar que aquesta era una bona oportunitat per tal de traslladar a l'ampli col·lectiu de lectors de la revista el debat intens i viu, encara que incipient, suscitat a l'entorn d'un dels fenòmens més nous i alhora conceptualitzats socialment i mediàticament com un dels més conflictius dins la nostra societat.

La tasca de fer aquest article no ha estat gens fàcil, a causa fonamentalment de tres factors. En primer lloc, són encara molt pocs els treballs empírics en profunditat que s'han fet sobre aquest tema a Catalunya. En segon lloc, la majoria dels treballs en curs no han estat publicats i ha resultat una tasca lenta i complicada localitzar les persones i obtenir aquells documents que ens donessin compte de l'estat del seu treball. En tercer lloc, la dispersió institucional i la manca d'un òrgan o d'una instància que aplegui els antropòlegs que treballen en aquest camp genera una dispersió de plantejaments teòrics, d'objectes d'estudi i de visions epistemològiques que tenen molt a veure amb el marc específic al qual es vinculen les respectives investigacions: tesis, tesis de màster o tesis de doctorat en el marc universitari i estudis aplicats en el context dels encàrrecs de recerca que fan les institucions públiques. En aquest segon cas, d'altra banda, atenent a les

MIGRACIONS ESTRANGERES I DIVERSITAT CULTURAL
IV COL·LOQUI DE L'INSTITUT CATALÀ D'ANTROPOLOGIA / I SIMPOSI FAAEE
BARCELONA, DEL 26 AL 30 D'ABRIL DE 1993

*Cartell del Congrés sobre
Migracions Estrangeres i
Diversitat Cultural.
Fotografia: CPCPTC*

necessitats pràctiques de la institució que encarrega cada estudi, la majoria de les recerques vénen ja prèviament delimitades pel que fa als objectius d'estudi, i queda un marge relativament petit per introduir debats i problemàtiques pertinents a la teoria antropològica, la qual cosa dificulta extraordinàriament la ubicació d'alguns estudis en discursos científic-socials clarament delimitats.

Tenint en compte aquestes dificultats per establir clarament tant el corpus de treballs a revisar com la seva ubicació en els diferents discursos teòrics, he optat per incloure només aquells treballs publicats que tractin algun dels tres grans apartats en què dividiré aquest article: el fenomen migratori com a problema social, els discursos sobre la migració estrangera i estudis de cas sobre immigrants estrangers a Catalunya.

1. El fenomen migratori com a problema social

Resulta veritablement sorprenent per a qualsevol estudiós mínimament coneixedor de les estadísti-

ques sobre immigració estrangera el grau d'alarma social suscitada a l'entorn de la presència de migració estrangera a Catalunya i a d'altres comunitats autònomes de l'Estat espanyol. No és menys cert, però, que l'estat d'opinió que tenim els ciutadans d'avui en dia, sobre aquells temes que no coneixem de primera mà, tenen un origen mediàtic i que, en el cas concret de la immigració estrangera, l'alarma social existent es pot atribuir en gran manera al biaix informatiu de què som objecte per part de la televisió, la ràdio i la premsa. En un article ben recent, el professor Izquierdo es feia ressò d'aquesta desmesura existent entre el tractament informatiu que donen els mitjans de comunicació al fenomen i la magnitud numèrica d'aquest, ja que «certament 28.000 estrangers treballant a la comunitat autònoma de Madrid a finals de 1991 no suposen un allau migratori ni cap invasió del mercat laboral» (Izquierdo, 1993: 28).

La perplexitat davant de la qüestió immigratòria a Catalunya resulta encara més punyent. Si prenem les dades censals del 1991, observarem que la població estran-

gera resident a Catalunya és de 65.994 persones (és a dir, poc més de l'1% de la població total de Catalunya). D'altra banda, haurem de precisar que, d'aquests immigrants, el 54,5% és de procedència europea (gairebé exclusivament de països de la CEE), mentre que la població d'origen africà i asiàtic representa el 17,8% del total de la població immigrada. És força evident que l'alarma social no ve generada per la instal·lació a Catalunya dels grups de la tercera edat procedents del centre i del nord d'Europa, ni per l'allau de professors d'anglès procedents de la Gran Bretanya, ni tampoc pel bon nombre de directius empresarials i de professionals originaris dels països comunitaris, el Japó o els Estats Units. El problema es restringeix principalment a la població d'origen africà i a determinats grups asiàtics, malgrat que el conjunt d'africans registrats l'any 1990 fos només de 7.130 persones (10,8% de la població immigrada estrangera) i el d'origen asiàtic, de 4.582 (6,9%).

És clar que les estadístiques només recullen les xifres corresponents a la població regularitzada, mentre que les imatges periodístiques de la «invasió estrangera» es refereixen fonamentalment a l'allau imparabile d'il·legals. No podem sa-

ber quants il·legals hi ha a Catalunya ni a Espanya, ni on estan ubicats, ni quins són els seus patrons de mobilitat. És per això que aquest és un terreny abonat a l'especulació i als alarmismes, que projecten una por i una reacció social potencials, tenyits de xenofòbia i de continguts racistes. Un episodi d'aquest procés es va produir el segon semestre del 1991, durant la campanya per a la regularització de la població immigrada estrangera. Aquesta campanya va representar l'aflorentament estadístic de 39.000 residents nous del Tercer Món i d'uns 2.000 del «Primer Món».¹ És després del procés de regularització quan, per primera vegada, el nombre de població provinent dels països més pobres supera el de les persones procedents d'Europa i d'altres països industrialitzats. Malgrat el caràcter migrat d'aquestes xifres totals, la premsa va destacar el caràcter frenètic de la progressió en l'arribada de població d'aquest origen: entre el 1970 i el 1991 aquest nombre s'ha multiplicat vuit vegades, mentre que el creixement total de la immigració no ha arribat a triplicar les xifres del 1970.²

Més enllà de les xifres i de la constatació de l'increment constant que està experimentant el procés im-

Quadre núm. 1. Nombre d'estrangers residents a Catalunya

	1960	1970	1980	1990	1991
Primer Món	11.743 (74,8 %)	23.357 (72,4 %)	26.853 (70,0 %)	38.429 (58,2 %)	40.283 (37,8 %)
Tercer Món	3.361 (21,4 %)	8.579 (26,6 %)	11.303 (29,5 %)	27.188 (41,2 %)	66.390 (62,2 %)
TOTAL	15.692	32.264	38.369	65.990	106.673 ³

migratori a Catalunya durant els darrers anys, em sembla que l'argument central que provoca inquietud entre la població, als mitjans de comunicació i a la classe política és la consciència que aquesta tendència ve provocada per dos factors externs que escapen al control directe de les autoritats catalanes i espanyoles. En primer lloc, el procés d'impermeabilització dels països centrals de la CEE, que havien estat els receptors prioritaris d'aquesta immigració (especialment França i Alemanya), la qual cosa ha significat la desviació d'aquests grups cap als països europeus mediterranis. En segon lloc, i el que és més important, la consciència que les relacions econòmiques internacionals no fan més que agreujar progressivament el procés de depauperació dels països no industrialitzats, malgrat la retòrica de les polítiques de desenvolupament. Aquests dos factors, no controlables i que es perfilen com una constant estructural en el futur immediat, han generat por i malestar, fet que ha provocat una resposta social i una actitud de rebuig, acompanyades d'un augment del control policial que, si bé fins ara, s'ha manifestat ineficaç per amortir l'entrada de nous estrangers, sí que ha aconseguit de convertir aquests treballadors en un col·lectiu sota sospita i creixentment criminalitzat.

L'escassa solidaritat que, amb petites excepcions, mostra la població catalana davant d'unes situacions personals i familiars d'extrema precarietat, tendeix a ser subsumida dins la retòrica de la crisi econòmica i laboral que està passant el país. La paradoxa és que, cada vegada més, l'empresariat agrícola, ra-

mader, industrial i de serveis, aprofitant-se de les condicions d'extrema necessitat dels immigrants, mostra quant a ell una doble insolidaritat. D'una banda, mitjançant expedients de crisi i d'altres formes d'acomiadament, deixa a l'atur una part de la població originària del país i, al mateix temps, s'aprofita del treball no controlat dels treballadors sense permís de treball. Paradoxalment, uns dels efectes perversos del procés de regularització del 1991 és que molts treballadors estrangers que sobreviuen gràcies al treball submergit han perdut aquestes opcions de feina a causa del seu nou estatus legal, ja que els empresaris busquen només aquells treballadors sense cap dret, que els permet una total impunitat a l'hora de pagar o d'acomiadar. El cas és, doncs, que, malgrat les reaccions xenòfobes d'una part important de la ciutadania, hi ha un sector econòmic del país que es beneficia d'aquesta situació, la qual cosa representa un tercer factor per garantir i/o fomentar que la tendència immigratòria d'«il·legals» es mantingui en el futur.⁴

El que és més significatiu, amb tot, en el cas de Catalunya és que es reproduceixi sense cap mena de crítica aquest eslògan tan popular dels darrers anys a nivell de l'Estat espanyol, segons el qual «hem passat d'ésser un país d'emigració a un país d'immigració». Això és indubtablement cert en el cas de comunitats autònomes, tradicionalment emigratòries, com ara Andalusia (on hi ha una presència creixent de jornaleros del Marroc i de Senegàmbia, ocupats en els conreus intensius d'Almeria i de Huelva), Castella-Lleó (on s'han mantingut o reobert petites explotacions mineres, gràcies a

1. Utilitzo aquesta distinció amb una certa recança, ja que l'únic estudi sobre el procés de regularització de la població estrangera a Catalunya, fet pel Col·lectiu IOE, dona així les seves elaboracions estadístiques (cfr. IOE, 1992, pàg. 33 i següents).

2. Segons dades de l'*Anuari estadístic de migracions*, elaborades pel Laboratori de Sociologia de l'ICESB i la Fundació CIDOB, la població d'origen africà s'incrementà a Espanya onze vegades en el període intercensal de 1970-1990, i passà de 2.307 persones (1970) a 25.775 (1990), mentre que la d'origen asiàtic va créixer una mica menys de quatre vegades (7.694 persones el 1970 per 28.874 el 1990) i, finalment la població europea va triplicar-se, i passà de 93.038 individus el 1970 a 270.275 el 1990).

D'altra banda, el creixement total de la immigració a Espanya ha estat en aquest període del 276% (147.727 el 1970 i 407.727), mentre que l'evolució de la immigració a Catalunya en aquest temps ha estat més moderada (32.194 immigrants el 1970 per 65.994 el 1990; és a dir, un increment del 205%) (cfr. Doncel, 1993: 17 i 19).

3. Aquestes dades inclouen el procés de regularització. El 31 de desembre de 1991 la població estrangera resident a Catalunya (106.673 persones) representava el 19,7% de la d'Espanya (540.581 persones), cfr. IOE, 1992, pàg. 31.

4. A efectes comparatius, resulta molt interessant contrastar la qüestió immigratòria a Catalunya per contrast amb el que succeeix a d'altres països del nostre entorn. El cas de França és, per molts mo-

tius, el més pròxim, no només geogràficament, sinó pel fet de la coincidència de molts col·lectius nacionals africans que es troben representats en ambdós llocs. Dels molts estudis publicats sobre això (vegeu la bibliografia publicada en aquesta mateixa revista), voldria destacar els treballs de Gillete i Sayad (1976), Katvshewsky i Ogien (1981) i Todorov (1988), en què es donen anàlisis molt acurades dels mecanismes d'inserció dels immigrants i, a la vegada, de rebuig, que col·loquen els individus i les famílies en terrenys d'indefensió en l'aspecte laboral, de quetificació a nivell d'habitatge i on el factor clau per a l'autoreproducció social es troba en l'existència de xarxes de solidaritat entre els propis parents i coterranis. Juntament amb aquests models micro, voldria destacar la important aportació a la comprensió del fenomen feta pel demògraf Tapinos (1974 i 1992) i l'economista Talha (1973 i 1974), en què s'estableix amb precisió la contradicció bàsica existent entre les polítiques de cooperació al desenvolupament i la depauperització progressiva dels països africans, els magribins entre ells. Aquesta visió macro tendeix a pronosticar que, malgrat les legislacions restrictives, existeix una tendència al manteniment dels fluxos migratoris, cada vegada més submergits en la il·legalitat. Aquesta situació planteja una nova contradicció ja que, juntament amb els discursos alarmistes i les imatges catastrofistes sobre la «invasió», s'obren noves perspectives de subcontractació que interessen cada vegada més a uns sectors industrials i de ser-

la viabilitat empresarial que representen els salaris reduïdíssims que perceben els treballadors africans), o Aragó (que malgrat la seva feble demografia té una significativa capacitat d'atracció per als jornalers estrangers que troben ocupació en les mines de Terol i en els conreus fruiters de Saragossa i d'Osca). Ara bé, aquest no és el cas de Catalunya. Des dels anys vint Catalunya ha estat un país d'immigració en unes proporcions que, atesa la seva demografia, es poden comparar als percentatges d'immigració de les zones industrials de França, Alemanya, Suïssa o Luxemburg. Com és, doncs, que un país que ha crescut demogràficament i econòmicament, gràcies a uns corrents migratoris constants, amb coeficients migratoris del 15/mil anyals, planteja amb tanta angoixa i virulència el problema de la immigració, precisament en una fase en què els saldos migratoris no compensen la baixíssima taxa de fecunditat que, amb prou feines, arriba a 1,5 fills per dona, ni l'emigració de retorn d'alguns dels antics immigrants andalusos o extremenys que retornen a casa seva després de la jubilació?⁵

Crec que és molt pertinent esmentar aquí la reflexió de la demògrafa Anna Cabré que, en els seus estudis sobre la transició demogràfica de Catalunya, ens ha mostrat essencialment dues coses. D'una banda, que Catalunya és una de les regions mundials més antigues en la seva davallada demogràfica, ja que «després de França, Catalunya va ser, juntament amb algunes regions hongareses, un dels llocs on la fecunditat va començar a baixar als voltants del 1850, i no únicament a la zona urbana de Bar-

celona, sinó també a les àrees rurals» (Cabré, 1990:281). De l'altra que, malgrat aquesta feblesa reproductiva, Catalunya ha crescut proporcionalment una mica per sobre del creixement mundial, malgrat l'explosió demogràfica del Tercer Món: «l'any 1950... un de cada 775 humans era català i el 1980 havia tornat a augmentar fins a un de cada 747» (Cabré, *ibid.*). La clau d'aquesta paradoxa és, sens dubte, la magnitud extraordinària de la immigració que ha rebut Catalunya en tot el que va de segle.⁶

Sembla força evident que la nova percepció del fenomen migratori no és de naturalesa quantitativa, sinó qualitativa. El que és nou i sorprenent no és ni el nombre ni la condició social dels nouvinguts, sinó diferències d'ordre cultural i «racial». La percepció social de la diferència, en aquest cas, cal emmarcar-la en dos processos ben diferenciats. D'una banda, cal tenir present l'efecte de demostració que representen, tant les percepcions conflictualistes, com les manifestacions d'intolerància ètnica que ens arriben de forma alarmista des dels mitjans de comunicació, referides a països de l'entorn comunitari, com França, Alemanya o Gran Bretanya. Dins d'aquest procés els elements més destacats són la pretesa intolerància religiosa i l'irredentisme relacionat amb determinades pràctiques culturals que algú pot trobar escandaloses en relació amb els valors morals propis de la nostra societat. L'altre procés, d'arrels històriques més profundes a casa nostra, té a veure amb el sistema d'estereotips plenament consolidats referits a la població d'origen magribí, fonamentats tant en la retòrica his-

tòrica de la reconquesta, amb el re-
buig genèric als «moros», com en
experiències i mistificacions rela-
cionades amb la participació de sol-
dats marroquins durant la passada
Guerra Civil Espanyola.

2. Els discursos sobre la migració estrangera

«La història és ordenada per la
cultura, de diferents maneres, en di-
ferents societats, d'acord amb es-
quemes significatius de les coses. El
contrari també és cert: els esquemes
culturals són ordenats per la histò-
ria, ja que en major o menor grau
els significats es revaloritzen a me-
sura que es van realitzant en la
pràctica. La síntesi d'aquests contra-
ris es desenvolupa en l'activitat
creativa dels subjectes històrics... La
pròpia teoria del sistema mundial
preveu la conservació de cultures-
satèl·lit. Però si això és així, des del
punt de vista del poble dominat, la
riquesa europea està lligada a la re-
producció i, fins i tot, a la transfor-
mació creativa del seu propi ordre
cultural.»

(Marshall Sahlins, *Islands of History*,
1985)

«No es pot dir que un estudi so-
ciològic hagi completat el seu pe-
riple intel·lectual fins que no de-
semboqui en els problemes de la
biografia, de la història i de llurs in-
terseccions en el si d'una societat...
La imaginació sociològica és la ca-
pacitat d'abastar des de les trans-
formacions més impersonals i més
remotes fins a les dimensions més
íntimes de l'ésser humà, i de saber
veure les relacions que hi ha entre
les unes i les altres.»

(C. Wright Mills, *La imaginació socio-
lògica*, 1987)

Més enllà del seu caràcter de «pro-
blema social», el conjunt d'accions
i de reaccions i els discursos sobre
la diferència cultural, ètnica o «ra-
cial», constitueixen un objecte fas-
cinant d'estudi, des del punt de vista
científic i humanístic. És evident
que el creixent interès que demò-
grafs, politòlegs, sociòlegs i antro-
pòlegs socials estem dedicant al
tema de les migracions internacio-
nals s'explica més en termes de la
pressió que la societat com les ad-
ministracions públiques fan per es-
tudiar el fenomen amb l'esperança
que aquest «sigui controlable», que
no pas en termes de la rellevància
intel·lectual que aquest problema
comporta. La majoria de les recer-
ques científico-socials dedicades a
l'estudi del tema són estudis de si-
tuació, investigacions d'encàrrec
que tendeixen a reduir el seu ob-
jecte d'estudi a una simple i tec-
nocràtica indagació de símptomes
aïllats i de dades quantitatives adre-
çades a establir fluxos, indicadors,

veis, desitjosos d'abaratir
els salaris.

5. La immigració neta a
Catalunya provinent d'al-
tres parts de l'Estat espa-
nyol, en el quinquenni
1962-1966, per exemple, va
ser de 481.622 persones, el
que representa una mit-
jana de gairebé 100.000
immigrants per any, o si-
gui, un creixement pròxim
al 2% anual, respecte a la
població total del país (cfr.
Recolons, 1976, pag. 24 i
següents).

6. Cabré calcula que en-
tre el 1900 i el 1980 hi ha
hagut a Catalunya un flux
migratori de 3.000.000
d'immigrants, per a una
població que l'any 1990 era
de 2.000.000. Aquesta taxa
de creixement és una de les
més elevades del món: Ar-
gentina, amb 30 milions
d'habitants ha rebut una
immigració de 5 milions de
persones i Ligúria, una de
les regions europees de
més forta immigració, ha
rebut en aquest segle 1,9
milions per a una població
de 15 milions.

opinions o impactes del procés en sectors espacials, socials i econòmics concrets. És lògic i no resulta sorprenent, els científics socials són entre d'altres coses agents socials o, més en concret, agents de control social. Ara bé, el que sí és sorprenent, si distingim entre recerca aplicada i recerca fonamental, és la pobresa de l'elaboració teòrica tant en els estudis d'un caire com de l'altre. Aquesta pobresa es basa, essencialment, en la manca d'esforç per cercar la rellevància científica del tema, més enllà de la forma específica com la nostra societat actual problematitza i conceptualitza el fenomen migratori internacional i els seus efectes derivats.

El que trobo a faltar en el tractament que les ciències socials estan donant al tema de les migracions internacionals és aquesta imaginació sociològica que reclamava Mills, al mateix temps que una visió globalitzadora i complexitzant del tema, a l'estil de la proposta de Sahlins. Fem-nos unes quantes preguntes. Quina ha de ser la prioritat, com a científics socials, la comprensió àmplia dels processos socials o la recerca de recomanacions pràctiques per resoldre problemes socials conceptualitzats extracientíficament? Es poden comprendre els processos socials que genera la immigració internacional, i especialment l'afriana, sense conèixer en profunditat les condicions econòmiques, familiars i personals que ha empès a un conjunt d'individus a marxar del seu país? Es pot pretendre, amb simples anàlisis de situació presentistes, una comprensió dels fenòmens sense tenir en compte els antecedents històrics de les relacions d'Europa amb els països de les àrees magribina i

subsahariana? No resulta especialment significativa aquesta reacció social, catalana i espanyola, davant d'un «problema» de tan petites dimensions? Quins són els elements implícits en el discurs social que poden donar una orientació per tal d'explicar l'alarma social? Com podem explicar la intolerància, no només des de posicions reaccionàries, sinó fins i tot des de posicions ideològiques liberals, d'esquerres i feministes, enfront de determinats valors i pràctiques socials de persones

i col·lectius immigrants? Com explicar aquesta inseguretat col·lectiva per part d'un país com el nostre que al llarg d'aquest segle, i malgrat unes circumstàncies històrico-polítiques adverses, ha sabut integrar tres milions d'immigrants?

Valdria la pena recordar la defensa que Said (1990:384) fa d'una consciència crítica i escèptica per part dels intel·lectuals enfront del paper sociopolític de la seva activitat, especialment pel que fa a la sensibilitat cap a la representació i l'estudi de l'alteritat i de l'altre concret, davant del pensament racista i, sobretot, davant de l'acceptació irreflexiva i acrítica de l'autoritat i de «les idees que fan autoritat». Crec que el principal problema per tractar en profunditat els fenòmens derivats de la presència d'un altre «exòtic» entre nosaltres és la consciència que no hi ha un terreny socialment abonat per rebre o acceptar les nostres reflexions. Crec que el conformisme i la desvinculació insolidària dels ciutadans respecte als problemes del seu entorn són signes centrals del nostre temps i que l'aprofundiment sobre les causes d'unes actituds de xenofòbia

epidèrmica i de racisme soterrat resulten incòmodes i és més còmode ignorar-les. De fet, el signe bàsic que caracteritza el problema de les relacions multiculturals és l'actitud de negació del problema per part de la majoria dels membres de la nostra societat. El discurs social predominant, que no és gens nou, consisteix a postular que es tracta, tot plegat, de problemes vinguts de fora.

Els immigrants vénen de fora, sense que ningú no els hagi cridat. Vénen aquí, entre d'altres raons, com a resultat de les directrius de Brussel·les d'impermeabilitzar les fronteres comunitàries i, està clar, les fronteres mediterrànies d'Espanya o d'Itàlia són més difícils de tancar. Al mateix temps, la reaparició de moviments racistes i els models d'intolerància ètnica i xenòfoba també els seguim per la premsa, a partir dels seus escenaris alemanys, francesos o britànics. Malgrat les actituds personals, d'identificació amb una o altra posició, creiem que el problema no va amb nosaltres, que nosaltres no hi tenim res a veure. És la vella actitud d'amagar el cap sota l'ala. Aquesta és, si fa no fa, la mateixa actitud passiva i de conformisme que Naïr (1992:9) denuncia entre els francesos: «Heus aquí França: una societat de botiguers, pacificada i egoïsta, normalitzada i que, per conformisme, no accepta del seu propi passat més que la cèlebre divisa: Llibertat, Igualtat, Fraternitat. Darrere una finestreta protegida, està clar».

Opulència, chauvinisme, amnèsia històrica respecte a un passat colonial, insensibilitat enfront de la depauperació del Tercer Món, divisió per classes i segmentació del mercat laboral, insolidaritat, discurs

alternatiu al racisme biologista per justificar les manifestacions xenòfobes i segregacionistes que n'«expliquen» la diferència. Tots aquests són elements presents en moltes de les crítiques que els científics socials han fet i fan dels casos més escandalosos de conflicte ètnic als Estats Units, a Sud-àfrica, a Alemanya. Però en el cas de casa nostra el fenomen és «tan nou» que encara no sembla ser el nostre problema tampoc. Tal vegada no estigui de més fer un cert balanç d'algunes crítiques i d'algunes aproximacions al problema, per si de cas.

Un dels debats recents a casa nostra que més m'ha impressionat ha estat la resposta virulenta, desqualificadora i poc matisada d'algunes universitàries, que reaccionaren a una nota de premsa poc afortunada apareguda a *El País*, en relació amb el tema de l'ablació del clítoris per part d'algunes dones africanes residents a Espanya. En aquelles respostes s'acusava els antropòlegs (i, el que és pitjor, les antropòlogues) de complicitat amb unes pràctiques cruels, masclistes i salvatges. En fer bandera del seu feminisme militant (i, també, etnocèntric i acrític) plantejaven les seves posicions i els valors subjacents com a categories absolutes. Les dones africanes, dominades per un masclisme insostenible, són com aquells salvatges-infants que practicaven les idolatries sense ser-ne conscients; per això va ser necessari durant segles extirpar aquest oprobí i donar-los el bon camí de la veritat. Tant se val que ells no entenguessin quin mal feien adorant els seus ídols; la veritat absoluta d'Occident, del poble elegit, s'havia d'imposar.

Les dones africanes, els homes

africans i els ingenus (o perversos) antropòlegs que intenten explicar el context cultural en què aquestes pràctiques tenen una significació social i un paper en la construcció dels papers individuals potser estem tots equivocats, cal admetre-ho. El que no és tan admissible és el paternalisme (o maternalisme, en aquest cas, per ser més precisos) i l'etnocentrisme de què fan ostentació unes persones que no s'han parat a pensar que els valors, les pràctiques socials, les que ens agraden i les que no, les que som capaços d'entendre i les que no podem entendre, totes elles tenen una lògica social i que és un dret i un deure de cada societat canviar allò que en consciència els membres d'una societat volen canviar. El que per a nosaltres és crueltat sexual (i jo com a ciutadà també ho qualifico així) esdevé un ritus de pas i una reafirmació social per a les persones que ho practiquen.

És clar que és legítim fer crítica cultural i que la dominació sexista no és un bé per a les dones que la pateixen, però aquestes pràctiques es reproduïxen a casa nostra ja que les dones africanes viuen a Europa «transitòriament», atès que les societats receptores no donen cap indici de voler-les integrar. És, doncs, explicable que s'alimenti el mite del retorn i que, alhora, aquestes dones vulguin mantenir el seu lligam amb la seva cultura de referència, encara que sigui acceptant passivament un ritus d'automutilació. Les dones africanes estan sotmeses a una doble pressió, d'una banda, la del seu propi grup d'orientació, que pressiona per mantenir la seva identitat, els seus rituals i les seves pràctiques; de l'altra, la de la societat re-

ceptora que criminalitza algunes de les seves conductes sense donar cap pas per a la seva integració global, que és l'element bàsic per propiciar el seu alliberament.

Integrar a la força, imposar models de convivència, pretendre transplantar valors d'una societat a una altra dona resultats nefastos per a la societat i per a la cultura sotmesa, tal com demostra a bastament la història de les colonitzacions. L'experiència multicultural porta al fet que els observadors de la nostra societat tendeixin a conceptualitzar els usos, els costums i

*Les migracions:
desafiament cultural.
Fotografia: CPCPTC*

les pràctiques dels altres, que no arriben a comprendre en tota la seva complexitat cultural, com a manifestacions de barbàrie, i per això reaccionen, s'escandalitzen i no accepten una part, almenys, d'aquesta realitat diferenciada. Desqualificar és una cosa, dialogar, posar en comú experiències, n'és una altra.⁷

Tant si ho acceptem com si no, tots els europeus estem camí d'un mestissatge cultural més, de la mateixa manera que venim d'altres processos de mestissatge històricament documentats. Constantment estem revisant valors i actituds, ens

deixem penetrar per tot allò que té signes o etiqueta de modern; això fa que trenquem motlles respecte a pràctiques i a valors que es consideren tradicionals. Canviar és un procés normal, quotidià, ple de discontinuïtats que normalment no registrem conscientment. La societat cada vegada és més global, està més integrada, i això vol dir que els valors i les jerarquies dels centres s'imposen sobre les perifèries, de manera més o menys cruenta. El que fa suportable aquest procés d'homogeneïtzació és la sensació que la direccionalitat dels canvis i el

7. El debat intern entre els antropòlegs, davant dels compromisos i la complicitat d'algunes pràctiques, especialment aplicades de l'antropologia, en relació amb el colonialisme i l'imperialisme, han generat tant una consciència crítica com una actitud implicada en la denúncia de qualsevol pràctica d'etnocidi, especialment si es fa en nom d'allò que s'anomena eufemísticament progrés, desenvolupament i modernització. Continuen vigents, doncs, les crítiques radicals del llibre compilat per I. Copans (1975).

8. Un altre element en les problemàtiques relacions multiculturals a Europa és que, al mateix temps que els grups socials, ètnicament o «racialment» diferenciats, són exclosos o marginats, els autòctons busquen etiquetes diferenciadores per a aquells altres casos en què les diferències no són tan evidents o que són inexistent. Un d'aquests darrers casos és el de la categoria *sudaca*, aplicada per exemple als argentins, on no és imputable ni una diferenciació racial, ni ètnica, ni cultural (cfr. Juliano, 1993:91-93).

9. Resulta il·lustratiu, quant a això, comprovar com les etiquetes *moro*, *àrab*, *magribí* o *musulmà* són intercanviables. I no es tracta, simplement, d'un problema de manca de coneixement per part de la població en general; el cas és que hi ha el clixé ideològic d'identificar una regió geogràfica (Magrib), una religió (musulmana) i una regió cultural (àrab). Aquest clixé s'aplica també a la qüestió lingüística, donant per suposat que tots els magribins que vénen a casa nostra parlen l'àrab, quan és sabut que la majoria de marroquins residents a Catalunya són originaris de les àrees del Rif i Atlas i, per tant, bereberoparlants. Una altre supòsit ideal, atès el grau de marginació, subocupació i desvalorització, és suposar que tots o la majoria d'ells són analfabets, quan les estadístiques i les enquestes disponibles ens mostren que el seu grau d'educació formal és comparable al nostre. Per exemple, C. Solé (1992:24), troba només un 5 % d'analfabets a la mostra de la seva enquesta).

10. L'informe elaborat pel Parlament Europeu per

seu ritme és amotllable al consens i a la negociació i no a l'acceptació passiva de la imposició. Esperem que mentre no arriba aquest mestissatge inevitable, aquest procés de mútua integració amb «altres nous catalans», no es produeixi la mort del missatger, en aquest cas dels antropòlegs i d'aquells col·lectius i moviments que defensen el dret a la diferència.⁸

La visió estereotipada que es té de la població immigrada, basada en el prejudici i en el desconeixement, tendeix a ignorar el caràcter dinàmic i conflictiu que les respectives societats originàries presenten i, dins d'aquestes, el paper actiu de trencament que representen aquells individus que es llancen a l'aventura d'emigrar a Europa. Clifford Geertz (1971, pàg. 116), referint-se a la societat marroquina contemporània, planteja el grau d'*esquizofrènia espiritual* que representa per als individus la compaginació dels preceptes islàmics amb la vida quotidiana. La imatge reduccionista i generalitzadora que tenen els europeus, especialment després de la guerra d'Irak-Kuwait i dels conflictes del fundamentalisme islàmic a Argèlia, Egipte i l'Iran, és la identificació dels immigrants àrabs com a ferotges islàmics intransigents.⁹

Avui en dia, el prejudici racista adopta formes més subtils que fa unes dècades, encara que queden nuclis irreductibles i extraordinàriament perillosos que defensin un racisme *tout a fait* biològic.¹⁰ El discurs dominant en relació amb el «problema de la integració» dels immigrants a Europa, i a Catalunya, es restringeix a l'àmbit d'una pretesa irreductible incompatibilitat cultural. L'argument central és que

la multiculturalitat representa un atemptat contra la consciència nacional, en la mesura en què posa en perill la reproducció de la pròpia cultura. Es tracta d'aquesta visió metafísica i fetitxitzadora de la «cultura nacional», de la qual es predica un grau d'unitat, homogeneïtat i estabilitat, òbviament inexistent. Paral·lelament, es postula, tant l'homogeneïtat cultural dels grups immigrants com la seva numantina actitud de no deixar-se assimilar. La paradoxa és forta: podem imaginar-nos seixanta mil marroquins capgirant i destruint la cohesió cultural i lingüística de Catalunya? O bé el milió i mig de turcs islamitzant els vuitanta milions d'alemanys?

Tal com ha destacat molt recentment V. Stolcke (1992, pàg. 8) «el *fundamentalisme cultural* no és, simplement, un nou racisme disfressat... [sinó que] es basa en una noció essencialista de cultura i constitueix una resposta ideològica específica a un problema específic, en concret el que plantegen els estrangers 'en el nostre medi'». Aquesta noció de *fundamentalisme cultural* s'ha d'entendre en el context del que M. Wierwiora (1992, pàg. 221 i següents) ha anomenat *moviments comunitaris*; és a dir, en el sentit que el discurs racista mai no es manifesta aïlladament, sinó en relació amb una comunitat determinada en què les al·lusions a la «raça» estan associades a d'altres referents identitaris. Alguns d'aquests referents identitaris són gairebé omnipresents: llengua, cultura o religió. Però el que és més important, més enllà de l'indubtable i eficaç poder d'identificació i de reforçament del sentiment de pertinença associats a aquests poderosos referents, el que

permeten aquests elements és l'elaboració de taxonomies socials, que indueixen a establir fronteres, marcar diferències i definir aquells fronts de lluita comunitària que permetin la defensa de l'autoreproducció de cada grup.¹¹

Aquest racisme diferencialista de base cultural que acabem de conceptualitzar queda reflectit en la mateixa ambigüïtat de l'aparell classificatori amb què Occident etiqueta l'altre. Un bon exemple d'això ens el proporciona un brillant article de V. Yanow (1993) sobre les categories etnoracials (*racethnic*) als Estats Units. La seva anàlisi parteix de les cinc categories classificatòries emprades al cens de 1990: blanc, negre, hispànic, asiàtic-americà i americà natiu. Al marge del grau de legitimació social d'aquest etiquetatge, el que resulta simptomàtic és que més de deu milions de nord-americans no es varen sentir representats per cap d'aquestes etiquetes etnogeogràfico-racials.¹²

Paral·lelament, a Europa, són molts els països en què existeixen legislacions específiques que prohibeixen fer cap referència a la raça, tant al cens com a la documentació pública de qualsevol ordre, la qual cosa no implica evidentment que no hi hagin taxonomies socialment acceptades que utilitzen criteris racials o pararacials. Juntament amb la inevitable etiqueta referida a l'estat-nació de procedència, existeixen categoritzacions de tipus geogràfic que tendeixen a delimitar grans àrees, com és el cas dels termes: mediterrani, magribí, asiàtic, llatino-americà, africà, etc. El més curiós en aquest tipus de taxonomies són alguns solapaments. Per exemple, la categoria *mediterrani* no s'utilitza per

classificar els immigrants provinents de la ribera meridional, per als quals es reserva una categoria diferenciada, *magribí*, que, a la vegada, es diferencia d'una altra categoria incloent, que l'encobreix: *africà*, i que és aquesta darrera reservada exclusivament per a la població de pell negra.

Aquestes ambigüïtats classificatòries són molt expressives de la gènesi i de la significació social de tots aquests termes d'exclusió. Sembla indiscutible que *mediterrani* constitueix una categoria la finalitat de la qual és diferenciar l'Europa industrial, racional, moderna i predominantment protestant, d'aquesta altra Europa agrària, impulsiva, tradicional i predominantment catòlica.¹³ Dins de la mateixa lògica, la generalització del terme *magribí*, com a categoria per referir-se als immigrants d'origen marroquí, tunisià o argelès, més enllà de la seva major o menor pertinença descriptiva des del punt de vista geogràfico-lingüístic, s'ha d'interpretar també com una forma d'exclusió respecte a la no menys correcta i plausible etiqueta de *pobles mediterranis*.

L'ús de totes aquestes categories no és de cap manera neutra, ja que es fonamenta en discursos implícits sobre la diferència, entesa com a desigualtat. Aquesta exclusió és la mateixa, tant si el marc de referència són les teories racistes basades en l'eugenèsica i el darwinisme social, com si es parteix d'uns supòsits d'exclusió cultural i de chauvinisme.¹⁴ D'altra banda, aquestes mateixes ambigüïtats i aquesta forma d'etiquetatge excloent apareix de manera molt generalitzada en el treball dels científics socials, especialment pel que fa a l'ús molt

l'eurodiputat Glynn Ford ens dóna una visió panoràmica, tant de les forces polítiques d'extrema dreta que preconitzen l'expulsió i justifiquen l'agressió als estrangers com dels moviments racistes que actuen a Europa (cfr. Pujadas, 1993:12-20).

11. En els processos de mobilització comunitària, com pot ser el cas dels moviments nacionalistes, el paper que juguen elements com llengua, religió o «cultura» és el d'operar un doble procés d'autoafirmació i de rebuig, és a dir, l'afirmació o la defensa d'un conjunt de valors i de models contra uns altres. Aquests valors i models es sintetitzen en un sentit específic d'historicitat, que es veu amenaçada i que es vol reivindicar. En tot moviment comunitari, per molts préstecs culturals i lingüístics que existeixin, per molt mestissatge que s'hagi produït, aquest sentiment d'historicitat es presenta com una realitat absoluta en la qual els mites, les llegendes i la pròpia lectura esbiaixada i presentista del passat històric es fusionen en un conjunt totalitzador i coherent i no admeten, per tant, negociació o transacció, amb aquelles altres historicitats que neguen la pròpia visió essencialista del grup (cfr. Wieviorka, 1992:226-231; Stolcke, 1992:11 i següents).

12. El que resulta més xocant d'aquesta classificació és la multiplicitat de criteris utilitzats. D'una banda, la diferenciació «radical» o morfològica que distingeix a blancs i negres; d'una altra banda, la utilització de criteris geogràfics per caracteritzar els nord-americans d'origen asiàtic i, finalment, un criteri de caire cultural que distingeix entre dues clas-

ses de nadius americans, els hispànics i els descendents dels antics indígenes d'Amèrica del Nord.

13. Sobre les implicacions d'aquesta categorització i del seu ús anàlític per part dels antropòlegs hi ha hagut, com és ben conegut, un significatiu debat del qual no fa molt va fer una bona síntesi amb noves aportacions el professor J. Pina Cabral.

14. Segons Stolcke: «...el prejudici racista, que consisteix en la desqualificació social basada en una sèrie de suposades incapacitats de la seva raça, continua formant part de les actituds basades en el sentit comú cap als immigrants» (Stolcke, 1992:3).

15. Wieviorka (1992:222-223), entre d'altres autors, insisteix en aquesta crítica a l'ús acrític del concepte ètnia: «...de vegades es té la sensació que parlar d'ètnia permet introduir, subreptíciament, una definició racial més o menys explícita del grup afectat, o, a la inversa, encobrint d'aquesta forma problemes socials que el concepte en qüestió es nega a mencionar». D'altra banda, Stolcke (1990:18) mostra com analògicament a la relació que existeix entre raça i etnicitat es construeixen les relacions entre sexe i gènere.

16. Respecte al tema de la naturalització de les desigualtats socials cfr. Provensal, 1993:68-69; Pujadas, 1993:24-26; Stolcke, 1992:8-9.

17. Cfr. el treball de F. Castillo (en premsa) sobre la immigració xinesa a la ciutat de Barcelona.

problemàtic del concepte ètnia que molt sovint s'associa, almenys implícitament, al concepte de raça. Però això no és tot; el problema principal consisteix en l'ús abusiu d'aquest concepte per referir-se, en l'àmbit de les metròpolis, als grups d'immigrants, reduint i al mateix temps minoritzant aquests col·lectius de ciutadans mitjançant l'etiqueta de grups ètnics o minories ètniques. Aquest etiquetatge correspon, indubtablement, a una conceptualització totalitzadora que tendeix a segregat els grups «més exòtics» dins el *continuum* social, i els despulla de qualsevol altre atribut social, tot reduint-los a conglomerats culturals racials.¹⁵

Sembla força clar que la culturalització i l'etnicització de les relacions socials, en la mesura que creen compartiments estanc i etiquetes fixes per classificar els individus, serveixen de coartada per subordinar i excloure aquells subjectes estigmatitzats categorialment. La superioritat o inferioritat humanes ja ni tan sols requereixen de l'atàvica i molt erosionada referència directa a la raça, simplement és suficient postular la superioritat o la inferioritat cultural. El pretès universalisme occidental, que defensa la unitat de l'espècie humana, es combina amb els particularismes culturals dels quals són portadors els immigrants, per tal de mantenir les jerarquies entre pobles i grups socials, i justifiquen d'aquesta manera l'actitud xenòfoba de les societats receptores, que utilitzen la retòrica de la defensa de la seva integritat nacional.¹⁶

En una entrevista periodística recent, el professor E. Hobsbawn deia que totes les grans ciutats estan po-

blades per un *submón invisible*, «a Tokio, per exemple, hi ha milers de filipins i coreans que *no existeixen*, però la ciutat no podria funcionar sense ells». Aquesta invisibilitat dels immigrants estrangers és una de les premisses per a una certa tolerància per part de les societats receptores o, com a mínim, per no patir les agressions xenòfobes que sovintegen cada vegada més. És significatiu sobre això que aquells col·lectius immigrants que aconsegueixen un grau més gran d'invisibilitat són els menys rebutjats i estigmatitzats, com és el cas a Catalunya dels diferents grups asiàtics, amb les dones filipines treballant com a assistents domèstiques, la població xinesa ocupada principalment en el sector de l'hosteleria o els hindús, pakistanesos, iranians i libanesos dedicats principalment al comerç.¹⁷ És clar que en molts d'aquests casos, hi compta molt el fet que es tracta de grups molt poc nombrosos, però també la condició del seu estatus, especialment quan treballen pel seu compte.

Finalment, per acabar aquesta secció, voldria fer referència als dos models bàsics d'integració que remetent a dos tipus de discurs social ben diferenciats, el liberal i l'assimilacionista. El primer model, basat en la tolerància i en la concessió d'àmplia autonomia a les diferents comunitats, ve exemplificat per la Gran Bretanya. Fins fa relativament pocs anys, en què la crisi socioeconòmica ha disparat la xenofòbia i l'agressivitat dels grups d'extrema dreta, els diferents col·lectius d'immigrants s'han organitzat comunitàriament, s'han distribuït en el cas de Londres geogràficament en districtes específics. Aquesta proximi-

tat física per part dels membres de cada grup es va veure acompanyada d'un procés de supervivència i de reproducció de costums i de pràctiques culturals (vestit, alimentació, rituals), sense cap altra limitació que l'acceptació de les regles del joc social. Tal com ho expressa A. Touraine (1990, pàg. 8) «es tractava d'una integració des de baix mitjançant el treball en primer lloc, de la participació sindical després i, finalment, mitjançant la participació política».¹⁸

L'altre model, que hem anomenat assimilacionista, fa més èmfasi en la nació que en la societat civil, i promou una integració des de dalt, imposada pels mecanismes de l'Estat, que tutela en tot moment aquest procés d'incorporació dels nous residents per convertir-los, no només en ciutadans, sinó en membres de la nació, especialment mitjançant l'es-

colarització i la transmissió dels valors propis de la societat receptora. Aquest model, arquetípicament representat pel republicanisme francès, és també el model bàsic emprat a Espanya i a Catalunya. El problema és que, si fins ara tots dos models han tendit a funcionar, fa uns vint anys que han perdut la seva virtualitat, i a tots els països s'està a la recerca de nous models. El mateix Touraine, a l'article abans esmentat, es feia ressò dels perills d'una americanització en les polítiques d'integració social; és a dir, el perill d'actituds ultraliberals, basades en la competència lliure (sense proteccions ni implicacions de l'Estat) per part de les diferents col·lectivitats. Això pot representar, si les condicions econòmiques són positives en un futur pròxim, una tendència cap a la constitució de classes mitjanes formades per

Una cohabitació punyent: subdesenvolupament i migracions. Fotografia: Tino Soriano

18. L'argument central de l'article de Touraine és que, malgrat el component jacobí i chauvinista, el model francès d'integració representa, essencialment, la protecció de l'estat a tots els ciutadans; el tema és com la liberalització progressiva de les relacions econòmiques i socials està deixant en un segon pla el paper de l'Estat com a garant de la protecció social a les capes més desfavorides de la societat.

aquests nous immigrants. Al mateix temps, però, condemna una immensa majoria a l'ostracisme i a la guetificació, creant capes socials inassimilables, tal com ha estat el cas d'una bona part de la població negra i mexicana resident als Estats Units.¹⁹

3. Els estudis antropològics sobre la immigració estrangera a Catalunya

Són molt poques les investigacions de caire antropològic que s'han publicat fins ara a Catalunya sobre la problemàtica que estem desenvolupant en aquest article. De fet, no hi ha proporció entre l'interès suscitat pel tema i el que fins ara s'ha escrit. No obstant això, són molts els treballs en curs, especialment tesis de doctorat, i per això creiem que en poc temps s'haurà de tornar a fer una revisió en profunditat per tal d'avaluar la direccionalitat dels temes tractats i els supòsits teòrics en què es fonamenten. La meua intenció aquí és fer una primera aproximació al que s'ha escrit fins ara i, especialment, als treballs ja publicats.

Al llibre compilat per J. Cucó i jo mateix, titulat *Identidades colectivas*, feia un estat de la qüestió del que s'havia elaborat a l'Estat espanyol en relació amb les identitats nacionals i a les migracions internes (vegeu Pujadas, 1991). Un dels aspectes més destacats d'aquesta producció antropològica dels anys setanta i vuitanta és la introducció del concepte d'ètnicitat en un sentit molt ampli i de vegades poc analític, que servia de paraigües per fer d'aixopluc a una gran heterogeneïtat de situacions i de processos ben dife-

renciats de caire identitari: els nacionalismes històrics i emergents, la dialèctica entre autòctons i immigrants i, fins i tot, processos d'autoafirmació i de contrast de les identitats locals. Dic això, perquè aquest bagatge intel·lectual, amb les seves contradiccions, constitueix el que podríem dir la protohistòria dels actuals treballs i projectes de recerca sobre la diversitat cultural i les migracions estrangeres. Aquesta etapa del desenvolupament antropològic a Espanya i a Catalunya va representar un doble procés, l'afirmació de les identitats col·lectives com a objecte d'estudi privilegiat i, d'altra banda, l'intent d'orientar els estudis antropològics cap a problemes socialment rellevants de la vida quotidiana, just en el moment d'una primera consolidació de la disciplina a casa nostra. Una avaluació crítica d'aquesta etapa ens mostra, per exemple, que no es va reeixir suficientment en un treball teòric sobre la identitat i els processos identitaris, que requerien d'una orientació interdisciplinària (vegeu Pujadas, 1993a).²⁰

Un bon nombre dels especialistes que treballaren en aquests temes les dues passades dècades es troben ara implicats en projectes de recerca sobre les migracions estrangeres i la diversitat cultural i, contràriament amb el que va succeir abans, veiem com hi ha en aquest cas molta més sensibilitat i fluïdesa cap a les aportacions d'altres disciplines properes. Un dels treballs més valuosos (Maluquer, 1992) que s'ha fet fins ara en el camp dels estudis aplicats, escrit bàsicament per antropòlegs i des de l'antropologia, té com a objecte d'estudi l'impacte de les polítiques i de les pràctiques d'assistència so-

cial a la província de Barcelona. En ell es fa un bon treball de síntesi d'algunes aportacions jurídiques i sociològiques i, sense renunciar a un plantejament propi, s'hi estableix un fructuós diàleg, que evita la perillosa tendència a la segmentació del coneixement especialitzat en temes complexos i plens de facetes com aquest (vegeu Canals, en premsa).

El gruix més important de treballs fins ara s'ha dedicat a la conceptualització del problema en els seus diferents aspectes: les *migracions com a doble procés d'emigració i immigració* (Bergalli, 1993; Del Olmo, 1991, en premsa; Kaplan, 1991, 1993; Losada, 1991; Manyer, 1992; Narbona, 1993); les *migracions en el context de les relacions econòmiques i polítiques internacionals* (Arjonilla, en premsa; Izquierdo, 1989; Leeds, 1987; Martín, en premsa; Pascual, 1992; Prada, 1989; Provansal, 1992; Pujadas, 1993b; i, especialment, Romaní, 1993, en premsa); la *delimitació dels fenòmens de racisme i xenofòbia* (Calvo, 1989, 1990; Canals, 1991; Juliano, 1993; Provansal, 1991, 1993a, 1993b; Pujadas, 1993a, 1993b; especialment, Stolcke, 1990 i 1992; Valdés, 1991); la *sobremarginació de la dona immigrada* (Alonso, en premsa; IOE, 1991; Juliano, 1993a; Pujadas, Alonso i Martínez, en premsa); els *models assistencials* (Bernabé i Cabré, en premsa; Canals, en premsa; Dueñas, en premsa; Fernández-Roure i Balanzó, en premsa; Muñoz Moreno, 1993; Romaní, en premsa); el *multiculturalisme, l'aculturació i l'escola* (Del Olmo, Quijada, en premsa; especialment, Juliano, 1992a, 1992b, 1993b, en premsa; Pascual i Riera, 1991; Solé, 1991).

Malgrat l'extensió d'aquest llistat, només he intentat destacar-hi al-

gunes de les dimensions més rellevants, encara que no m'he referit conscientment en aquella dimensió que apareix a la majoria dels treballs inclosos a la bibliografia d'aquest article; em refereixo a les conceptualitzacions i a les descripcions referents a la inserció dels obrers immigrants al mercat de treball. Aquest constitueix, sens dubte, l'eix central de la majoria d'aportacions, malgrat que una anàlisi aprofundida de les característiques dels diferents sectors laborals i de les estratègies i pràctiques d'empresaris i d'obrers, a l'estil del fet per Talha (1973) a França, està encara per fer en el cas d'Espanya o de Catalunya, llevat de la ja esmentada aproximació d'Arjonilla (en premsa). No obstant això, tenim alguns estudis de cas ben interessants, com el de F. Castillo (en premsa) sobre els restaurants xinesos de Barcelona, Herranz (en premsa) sobre la venda ambulants dels immigrants llatinoamericans, els treballs de Narbona (1993 i en premsa) sobre els jornalers agrícoles d'origen rífeny a Viladecans, i Prohens (en premsa) sobre la venda ambulants a Mallorca dels senegalesos.²¹

Des del punt de vista metodològic existeix un problema central en la construcció de les unitats d'anàlisi, que és fruit de la conceptualització dels col·lectius immigrants com a grups ètnics, és a dir, com a grups culturalment homogenis i, alhora, com a entitats tancades en si mateixes i dissociades del *continuum* social. D'aquesta perspectiva metodològica, se'n deriva una pràctica impossibilitat d'estudiar els intercanvis i les interaccions individuals en termes d'estratègies, de lògiques adaptatives, de trencament de mot-

19. Existeix, ni que sigui a nivell virtual, un tercer model, que Sahlins descriu en el seu llibre *Islands of History*: «...a Hawaii es pot arribar a ser «natiu», mitjançant l'acció adequada. Després d'haver residit un cert temps a la comunitat, fins i tot els estrangers esdevenen "fills de la terra" (*kama'aina*), terme que no es reserva exclusivament als que han nascut en el lloc... Per als hawaiians, pel fet de viure en una terra determinada i alimentar-se dels seus productes, una persona és de la mateixa substància que la terra, en el mateix sentit en què es diu que un nen està fet de la substància dels seus pares... Un estranger és metamorfoscat d'aquesta manera en fill de la terra amb els mateixos drets que els individus "nascuts" allà» (Sahlins, 1985:XI-XII).

20. Cal recordar que en el cas de Catalunya l'introducció dels estudis sobre etnicitat, en la doble dimensió migratòria i nacional, va ser Claudi Esteva, fundador al mateix temps de la disciplina. D'altres destacats intel·lectuals de molts diferents disciplines varen respondre també a aquestes inquietuds: M. Siguán amb els temes de bilingüisme i les seves implicacions psicopedagògiques, A. Badía i Margarit amb l'acolliment i la promoció dels estudis sociolingüístics, A. Pascual i els seus estudis sobre les migracions, o els treballs dels demògrafs A. Cabré i Ll. Recolons (cfr. Bibliografia).

21. Una qüestió teòrica subjacent, curiosament oblidada a la majoria de treballs que estem comentant, és la discussió sobre el *continuum* ètnic-classe. A l'època de l'etnicisme, la construcció de les unitats d'anàlisi es fa sobre el cri-

teri de l'agrupament ètnic encara que després, paradoxalment, moltes de les anàlisis s'orienten a la descripció i caracterització de les estratègies dels immigrants com a obrers, jornalers o venedors. McAll (1990:170 i següents) mostra com en el cas de Montreal s'han arribat a establir models descriptius i interpretatius sobre una mateixa realitat tan dissociats, adoptant el criteri de relacions de classe o de relacions interètniques, fins al punt que poden semblar objectes d'estudi diferents. No oblidem l'extraordinari debat que es va generar a partir de la formulació de Glazer i Moynihan (1963) dels grups ètnics com a grups d'interès, que va ser reprès anys més tard per Epstein (1978), tot acceptant el doble principi de l'instrumentalisme de les relacions ètniques i del sentiment primordialista.

lles mentals i de conducta; en definitiva, es fa difícil operar amb una perspectiva de procés. En aquest sentit, doncs, la major part del corpus de treballs analitzat es basa en criteris situacionalistes. Una excepció a aquest plantejament és el treball d'Adriana Kaplan (1991, 1993) basat en la idea d'itinerari migratori, en el sentit d'un doble procés d'emigració i d'immigració. Les trajectòries migratòries de senegambians a Catalunya són analitzades en base a històries de vida polifòniques i a un treball d'observació participant extensiu tant entre els individus i els grups domèstics en el lloc de residència com amb els parents dels llocs de procedència. Aquesta doble tensió d'analitzar les representacions, els valors, les pràctiques socials i les condicions socioeconòmiques del lloc de partida amb els familiars i amics dels subjectes biografiats a Catalunya dona al seu estudi una profunditat i una claredat explicativa extraordinàries del nivell micro.

És també digna de menció la monografia de Luis M. Narbona sobre els marroquins de Viladecans. D'una banda, ubica aquesta migració dins de la dinàmica del mercat de treball agrari local, en què una successió de jornalers, valencians primer, andalusos i extremenys després, omplia les demandes de mà d'obra dels propietaris agraris. La carència de mà d'obra des del final dels anys seixanta, per part dels immigrants espanyols, que optaven pel treball industrial (més ben pagat i més prestigiós), va implicar una mobilització empresarial per tal d'aconseguir d'altres jornalers de temporada. És així com, en dates tan primerenques, Viladecans acull cada any

grups marroquins rifenys com a treballadors de temporada. Finalment, la impermeabilització de les fronteres d'alguns països europeus, durant els anys vuitanta, provoca l'arribada d'altres treballadors de la mateixa procedència, però ara com a residents de més llarga durada. D'altra banda, Narbona fa en tot moment un esforç de contextualització del marc històric i dels cicles econòmics del Marroc i d'Espanya, tot intentant ubicar la cronologia del seu estudi de cas en unes coordenades més generals, que resulten explicatives dels ritmes dels fluxos migratoris. Finalment, el treball destaca per la gran profunditat etnogràfica que, tal com assenyala Joan Bestard en el pròleg del llibre, es deu tant a la gran tenacitat de l'investigador com a la tolerància comunicativa dels marroquins contractats.

Són diverses les tesis doctorals en curs concentrades fonamentalment en tres col·lectius, el magribí, el subsaharià (fonamentalment senegambiana) i el llatinoamericà. S'han fet ja, des del camp de l'antropologia social, dues reunions científiques monogràfiques, precisament aquest mateix any 1993: el IV Col·loqui de l'ICA, *Migracions estrangeres i diversitat cultural*, fet a Barcelona; també a Tenerife, amb motiu del VI Congrés de la FAAEE, es va fer un simposi sota el lema de *Migraciones, segregación y racismo*. Sembla que de manera creixent els antropòlegs han canviat el seu interès i han passat de l'estudi de les migracions internes i de la diversitat cultural i els conflictes «ètnics» entre els diferents pobles d'Espanya a llançar-se a estudiar unes altres formes de diversitat ètnica més acusades i que generen més alarma social. És

compreensible que els objectes d'interès intel·lectual es deixen afaïçonat per la realitat viva del carrer, de la societat catalana i espanyola. Aquesta sembla haver reconsiderat, en gran manera com a resultat de la presència d'aquests nous immigrants, el cert to de crispació i de problematització amb què es representaven les relacions plurals amb els nous immigrants de les dècades anteriors, aquells «altres catalans» de Canadà.²²

El que resulta curiós, des d'una òptica de psicologia social, és com s'encarna la metàfora del compartiment del tren tan didàcticament mostrada per H.M. Enzensberger (1992, pàg. 13), com la recepció dels «darrers nous immigrants» genera insolidaritat i defensa territorialista dels «drets adquirits» i com, al mateix temps, genera complicitat i un grau de cohesió més gran entre grups que abans estaven dividits pel mateix principi. Crec que és assenyat pensar que ni els vells problemes sociopolítics d'integració de la migració interna, ni els conflictes nacionalistes sobre el model d'estat s'han resolt per la internacionalització dels fluxos migratoris, ni que contràriament les migracions estrangeres siguin cap procés desestabilitzador que hagi de canviar significativament el panorama sociopolític. Conseqüentment, cal pronosticar que l'estudi conjunt i comparat, en perspectiva diacrònica i processual, d'ambdós fenòmens migratoris té una carta de naturalesa ben sustentada.

Bibliografia

ALONSO del RIO, M. «Immigració de dones marroquines al Camp de Tarragona», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

ARANGO, J. «El 'sur' en el sistema migratorio europeo. Evolución reciente y perspectivas», a *Política y Sociedad*, núm. 12, pàg. 7-19. Madrid: 1993.

ARJONILLA, S. «Relación entre las migraciones y el mercado laboral en la economía globalizada contemporánea», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

BADÍA I MARGARIT, A. *Llengua i societat*. Barcelona: Indesinter, 1982.

BARRETO, A. «La migración rioplatense en España», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

BERGALLI, V. «Barcelona, Ramblas abajo. La ciudad, el mar y el extranjero», a *Carta Archipiélago*, núm. 12, pàg. 29-34, 1992.

BERGALLI, V. «Inmigración/emigración. La necesidad de un modelo», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, 1993, pàg. 127-136.

BERGALLI, V. «Memoria e historia. La literatura de la 'trasterración' argentina», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

BERNABÉ, R.; CABRÉ, C. «Incidències de les migracions africanes entre els indigents a Barcelona», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

BOLZMAN, C. «Identidad colectiva, dinámica asociativa y participación social de las comunidades migrantes en Suiza: el ejemplo de españoles e italianos», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).

22. Això malgrat la tormenta desestabilitzadora provocada recentment pel diari ABC sobre el suposat atemptat contra els drets lingüístics dels castellano-parlants residents a Catalunya, que ha generat un debat viu que ha servit per demostrar dues coses, que la societat civil catalana està molt més cohesionada del que alguns voldrien i que existeixen encara, en el nivell de les representacions polítiques, conceptes i projectes de nació i d'estat que continuen essent conflictius i dignes de reflexió i d'estudi.

- BOTEY, J. *Cinquanta-quatre relats d'immigració*. L'Hospitalet. Centre d'Estudis de l'Hospitalet i Diputació de Barcelona, 1986.
- CABRÉ, A. «Les migracions a Catalunya, 1900-2000», a *Els moviments humans en el Mediterrani Occidental*. Barcelona: ICEM, 1990, pàg. 281-289.
- CALVO, T. «Actitudes y prejuicios de los españoles ante los refugiados y ante los extranjeros», a *Simpòsium Internacional sobre els Moviments Humans en el Mediterrani Occidental*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis. Generalitat de Catalunya, 1989.
- CALVO, T. *El racismo que viene*. Madrid: Tecnos, 1990.
- CAMPANI, G. «Migration from Eastern Europe into Italy: the Albanians and the others», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- CANALS, J. «Ni tan diferents, ni tan lejanos», a *Revista de Treball Social*, núm. 123, pàg. 46-58. Barcelona, 1991.
- CANALS, J. «La diferència com a possible etiqueta-diagnòstic: una nova categoria assistible?», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- CARBONELL, F.; PARRA, S. «La 'Samba Kubally' i l'Associació GRAMC», a *Revista de Treball Social*, núm. 123, pàg. 63-80. Barcelona, 1991.
- CARRILLO, M. (Comp.): *Els estrangers a Espanya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill. Col·lecció «Polítiques», núm. 1, 1992.
- CASTIEN, J.I. «España y Marruecos en los discursos de los inmigrantes marroquíes», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, 1993, pàg. 173-185.
- CASTILLO, F. «La migración China en Cataluña», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- CHECA, F. «Los espaldas mojadas, naufragos en un mar de plástico», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, 1993, pàg. 39-54.
- DEL OLMO, M. «El estudio de sociedades complejas a lo largo de redes: una revisión a través del caso del grupo argentino en Madrid», a *Ciencia, Vida y Espacio en Iberoamérica*. Madrid: CSIC, 1989, pàg. 593-602.
- DEL OLMO, M. «La inmigración argentina a la ciudad de Madrid». *Arbor*, núm. 545, pàg. 125-135, 1991.
- DEL OLMO, M. «La colonia argentina en Madrid: una minoría de inmigración reciente», a *Revista de Estudios Norteamericanos*. Alcalá de Henares: Centro de Estudio Norteamericanos de la Universidad de Alcalá de Henares, 1992.
- DEL OLMO, M.; QUIJADA, M. «Las migraciones, procesos de desorganización y reorganización cultural», (en premsa).
- DELACAMPAGNE, C. *L'invention du racisme*. París: Fayard, 1983.
- DUEÑAS, M. «Immigració africana i habitatge a Mataró», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- ENZENSBERGER, H.M. *La gran migración*. Barcelona: Anagrama, 1992.
- EPSTEIN, A.L. *Ethos and Identity*. Londres: Tavistock, 1978.
- ESTEVA, C. «Aculturación y urbanización de inmigrantes en Barcelona. ¿Cuestión de etnia o cuestión de clase?», a *Éthnica*, núm. 5, pàg. 137-189. Barcelona: 1973.
- ESTEVA, C. «Inmigración, etnicidad y relaciones interétnicas en Barcelona», a *Éthnica*, núm. 6, pàg. 71-131. Barcelona: 1973.
- ESTIVILL, J. *La immigració a Andorra*. Andorra la Vella (policopiat), 1979.
- FERNÁNDEZ-ROURE, J.LI.; BALANZÓ, X. «Programa de atención sanitaria a minorías étnicas», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- GALLEGO, C. «Inmigrantes extranjeros en Aragón», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 97-104, 1993.
- GILLETTE, A.; SAYAD, A. *L'immigration algérienne en France*. París: Éd. Entente, 1976.
- GLAZER, N.; MOYNIHAND, D.P. *Beyond the melting pot*. Cambridge: M.I.T. Press, 1963.
- GRUP D'ANTROPOLOGIA URBANA. *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- HERRANZ, Y. «La venta ambulante y el colectivo latinoamericano: una econo-

- mía de 'enclave', a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- IOE, Colectivo. *La immigració estrangera a Catalunya. Balanç i perspectives*. Barcelona: ICEM, 1992.
- IOE, Colectivo. *Trabajadoras extranjeras de Servicio Doméstico en Madrid, España*. Ginebra: OIT (multicopiado), 1991.
- IZQUIERDO, A. *La inmigración en España*. Madrid: Instituto Español de Emigración, 1989.
- IZQUIERDO, A. «La inmigración ilegal en España.», a *Economía y Sociología del Trabajo*, núm. 11, pàg. 18-38. Madrid, 1991.
- IZQUIERDO, A. «Los trabajadores extranjeros en Madrid: un flujo complementario que se consolida», a *Política y Sociedad*, núm. 12, pàg. 21-36. Madrid, 1993.
- JULIANO, D. «Multiculturalisme a les escoles», a *Multiculturalisme a les Escoles. Debats de l'Aula Provença*, núm. 13, pàg. 13-23. Barcelona, 1992a.
- JULIANO, D. «Educación y pluriculturalismo», a *Sobre interculturalitat. Documents de treball de la Segona Escola d'Estiu sobre Interculturalitat*. Girona, 1992b.
- JULIANO, D. «La inmigración extracomunitaria y las mujeres», a *Etnòpolis. Especial la Diada Multicultural*. Barcelona, 1993a.
- JULIANO, D. «Migración extracomunitaria y sistema educativo: el caso latinoamericano», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 85-96, 1993b.
- JULIANO, D. «Inmigrantes de latinoamérica. El rol de la escuela en la producción de la identidad étnica», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia / I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- KAPLAN, A. «Trabajo de campo en Senegambia: aproximación a algunos aspectos etnográficos de la región», a *Revista de Treball Social*, núm. 123, pàg. 81-100. Barcelona, 1991.
- KAPLAN, A. *Aproximaciones descriptivas a la situación de origen de los inmigrados de la región de Senegambia*. Bellaterra: UAB (tesis de màster).
- KAPLAN, A. «Variabilidad en los procesos de integración social. Aculturación e identificación en los colectivos inmigrantes senegambianos en Cataluña», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*.
- IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia / I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- KATVSZEWSKY, J.; OGIEN, R. *Réseaux d'immigrés*. París: Economie, Humanisme, 1981.
- LEFORT, F. *Du bidonville à l'expulsion, itinéraire d'un jeune Algérien à Nanterre*. París: CIEM, 1980.
- LOSADA, T.; MECHBAL, E. «Los condenados de la tierra. Trabajadores marroquíes en España», a *Encuentro islamo-cristiano*, núm. 134, 1983.
- LOSADA, T. «Islam, inmigración e inserción en Europa.», a *Itinera: Anales de la Fundación Paulino Torras Domènech 1989-1990*. Barcelona: Fundación Torras Domènech, 1991.
- MAKOME, I.V. *España y los negros africanos*. Barcelona: La llar del llibre, 1990.
- MALUQUER, E. (dir). *Informe sobre el treball social amb immigrants estrangers a la província de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona (Col. «Serveis Socials», núm. 8), 1992.
- MANYER, J. *Quan l'Islam truca la porta. Per una aproximació cultural als musulmans de Catalunya*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular-Ed. Altafulla, 1992.
- MARSAL, J.F.; MADILOVITCH, M. *Retorno de inmigrantes españoles de la Argentina*. Buenos Aires: Ed. del Instituto, 1967.
- MARTÍN, E. *La emigración andaluza a Cataluña. Identidad cultural y papel político*. Sevilla: Fundación Blas Infante, 1992.
- MARTÍN, E. «Estructura económica, relaciones sociales e inmigración en Andalucía: algunas claves para la interpretación de este fenómeno desde la Antropología», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- MCALL, Ch. «Keeping the Old World Going: Multiculturalism and the State in Canada», a McAll: *Class, Ethnicity and Social Inequality*. Mont-real: McGill-Queen's University Press, 1990.
- MERNISI, F. *El miedo a la modernidad. Islam y democracia*. Madrid: Eds. de Oriente y del Mediterráneo, 1992.
- MILLS, C. W. *La imaginació sociològica*. Barcelona: Herder, 1987.
- MINISTERIO DE TRABAJO Y SEGURIDAD SOCIAL. *Estadísticas de 'stock de trabajadores extranjeros en las provincias catalanas'*. Madrid. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1991.
- MUÑOZ MORENO, M. «La construcción social del extranjero como asistible: las

- polítiques locals de assistència social», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, 1993, pàg. 73-84.
- NAÏR, S. «Marseille: chronique des années de lèpre», a LES TEMPS MODERNES: *L'immigration maghrébine en France*. París: Denoël, 1985.
- NARBONA, L.M. *Marroquíes en Viladecans*. Viladecans: Excm. Ajuntament, 1993.
- NARBONA, L.M. «El proceso migratorio Rif/Viladecans 1970-1991: perpetuación de una estructura tradicional», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia / I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- PASCUAL, À. «Connotacions ideològiques en el concepte de retorn de migrants» a *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 20, pàg. 61-71. Barcelona, 1983.
- PASCUAL, À. *El retorno de los emigrantes: ¿conflicto o integración?*. Barcelona: Nova Terra, 1970.
- PASCUAL, À. «Travaux Espagnols sur les Migrations», a *Current Sociology*, núm. 31 1983.
- PASCUAL, À. «Los movimientos migratorios de retorno. Significación y perspectivas», a *Document d'anàlisi geogràfica*, núm. 3, pàg. 47-69, 1983.
- PASCUAL, À.; CARDELUS, J. *Migració i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn*. Bellaterra: Publicacions d'Antropologia Cultural, Universitat Autònoma de Barcelona, 1990.
- PASCUAL, À.; CARDELUS, J. *Movimientos migratorios y organización social*. Barcelona: Ed. Península, 1979.
- PASCUAL, J. «Immigració extraeuropea als països de la CEE.», a CARRILLO, M. (Comp.), *Els estrangers a Espanya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill. Col. «Polítiques», núm. 1, 1992.
- PASCUAL, J.; RIERA, C. *Identitat cultural i socialització dels fills d'immigrants magribins a la comarca d'Osona*. Barcelona: CI-REM, 1991.
- PRADA, M.A. «España, de país de emigración a país de inmigración», a *Movimientos humanos en el Mediterráneo Occidental*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1989.
- PROHENS, B. «Inmigración senegalesa en Mallorca», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia / I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- PROVANSAL, D. «Nazionalismo e relazioni interetniche: l'esempio delle comunità africane in Catalogne», a CHIOZZI, P. (Comp.): *Antropologia urbana e relazioni interetniche*. Florència: Angelo Potecorboli, 1991.
- PROVANSAL, D. «L'immigration non communautaire en Espagne: le rôle des organisations non gouvernementales», a *First workshop on Children of Migrants, immigrants and Ethnic Minorities*. Florència: UNICEF, 1992.
- PROVANSAL, D. *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, 1993a.
- PROVANSAL, D. «Autòctons, migrants e ilegals. La producció social de la diferència cultural y del racisme», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 55-72, 1993b.
- PROVANSAL, D.; MUÑOZ, M. «El papel de las instituciones en la producción social del 'otro'», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- PUJADAS, J.J. *Etnicidad. Identidad cultural de los pueblos*. Madrid: Eudema, 1993a.
- PUJADAS, J.J. «Racismo, xenofobia y conflicto étnico en una Europa en transición», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 11-28, 1993b.
- PUJADAS, J.J. «Identidad local, conflicto étnico y lucha política en La Canonja (Tarragona)», a E. Martín: *Sistemas de identidades y su expresión en las sociedades locales*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 143-158, 1993c.
- PUJADAS, J.J.; COMAS, D. «Familias migrantes: reproducción de la identidad y del sentimiento de pertenencia.», a *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 36, pàg. 33-56, Barcelona, 1991.
- PUJADAS, J.J.; ALONSO, M.; MARTÍNEZ, C. «Los discursos del inmigrante extranjero» a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- RECOLONS, Ll. *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*. Barcelona: Laia, 1976.
- ROMANÍ, O. «Dependencia, migraciones y drogodependencias: el sistema de control social de las drogas», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 105-126, 1993.
- ROMANÍ, O. «Un cas de sobre-estigma-

- tització: els immigrants estrangers i els marges de la societat», a *Migracions estrangeres i diversitat cultural*. IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia/ I Simposi de la FAAEE. Barcelona, del 26 al 30 d'abril de 1993, (en premsa).
- SAHLINS, M. *Islands of History*. Chicago: Chicago University Press, 1985.
- SANTAMARÍA, E. «El 'bloqueo del estrecho' en la prensa: ¿una metáfora de la crisis?», a D. Provansal: *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAEE-ACA, pàg. 29-38, 1993.
- SIGUÁN, M. «Asimilación de los inmigrantes a la sociedad catalana: el punto de vista del psicólogo.», a JUTGLAR, A. i altres: *La inmigración en Cataluña*. Barcelona, Edima, 1968.
- SOLÉ, C. *La integración sociocultural de los inmigrantes en Cataluña*. Madrid: CIS, 1981.
- SOLÉ, C. *Los inmigrantes en la sociedad y en la cultura catalanas*. Barcelona: Ed. Península, 1982.
- SOLÉ, C. *Catalunya: societat receptora d'immigrants*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1988.
- SOLÉ, C. *Situación social de las minorías étnicas en Ciutat Vella*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1991.
- SOLÉ, C. *Trabajadores extranjeros en Cataluña. ¿Integración o racismo?*. Madrid: CIS, 1991.
- STOLCKE, V. «Sex is to gender as race is to ethnicity», a *First Conference of the European Association of Social Anthropologists* (no publicat), 1990.
- STOLCKE, V. «The 'right to difference' in an unequal world» (manuscrito), 1992.
- TALHA, L. *La migration maghrébine dans les rapports entre l'Europe industrialisée et le Maghreb retardé. Présentation de quelques approches théoriques*. Aix-en-Provence: CNRS et CRESM, 1974.
- TALHA, L. *Les travailleurs maghrébins et l'économie française*. París: CRESM, 1973.
- TAPINOS, G. *L'économie des migrations internationales*. París: Armand Colin i Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1974.
- TAPINOS, G. *Europa entre la inmigración y la cooperación al desarrollo*. Barcelona: Itinera Cuadernos (Fundación Paulino Torres Domènech), 1992.
- TEMPS MODERNES, LES. *L'immigration maghrébine en France*. París: Denoël, 1985.
- TODOROV, T. *Cruce de culturas y mestizaje cultural*. Madrid: Júcar Universidad, 1988.
- VALDÉS, M. «Inmigración y racismo», a *Revista de Treball Social*, núm. 123, pàg. 22-45, Barcelona, 1991.
- YANOW, D. «American Ethnogenesis: Policy Discourse and the Social Construction of Racethnic Categories», a *Conference on Democracy and Difference*, Bloomington, (Indiana), 1993.